

SYBIR

DOŚWIADCZENIA | PAMIĘĆ

 MUZEUM
PAMIĘCI
SYBIRU

**MUZEUM PAMIĘCI SYBIRU
ODDZIAŁ MUZEUM WOJSKA W BIAŁYMSTOKU**

**SYBIR
DOŚWIADCZENIA – PAMIĘĆ**

**Tom pokonferencyjny
pod redakcją Albina Głowackiego**

Białystok 2015

Wydawca:

Muzeum Pamięci Sybiru
Oddział Muzeum Wojska w Białymstoku
ul. Jana Kilińskiego 7
15-089 Białystok
www.sybir.com.pl
e-mail: sybir@mwb.com.pl

Redakcja:

Albin Glowacki

Recenzent:

Daniel Boćkowski

Korekta:

Sylwia Trzeciakowska

©Muzeum Pamięci Sybiru

Oddział Muzeum Wojska w Białymstoku
Białystok 2015

Nakład: 300 egzemplarzy

ISBN 978-83-86232-32-1

Skład, druk, oprawa:

Alter Studio
ul. Legionowa 30 lok. 211
15-281 Białystok
www.alterstudio.com.pl

Projekt okładki:

Barbara Bielawiec

Na okładce:

Budynek obozowy na terenie dawnego Centrum Upamiętnienia Historii Represji
Politycznych Perm-36 (w latach 1946-1987 jeden z łagrów w systemie Gulag),
okolice wsi Kuczino, Rosja, fot. S. Trzeciakowska, 2013

SPIS TREŚCI

Wstęp (Albin Głowacki).....	7
I. PAMIĘĆ	11
Adam Sawicki Filozoficzny sens wygnania	13
Wiktoria Śliwowska Walerian Łukasiński – jedyny polski męczennik XIX stulecia?.....	23
Włodzimierz Toruń Cyprian Norwid wśród Sybiraków	29
Anna Milewska-Młynik Polscy artyści – Aleksander Sochaczewski i Stanisław Katerla. Dwa spojrzenia na zesłańczą rzeczywistość	41
Arkadiusz Krawczyk <i>Nad te sybirskie śpiewa ktoś cmentarze...</i> O tragedii zesłańców piórem i długim Teofila Lenartowicza	55
Izabela Piskorska Sybir oczyma Cezarego Mickiewicza, ...	67
Albin Głowacki O potrzebie planowania i skoordynowania badań nad losami polskich zesłańców w ZSRR w latach 1940-1946 i prac nad ich upamiętnieniem	77

Justyna Ołędzka Sybir jako mikrokosmos Rosji Sowieckiej. Koncepcja Aleksandra Wata	91
Ewelina Klimczak <i>Rutheni Polono frater est (?)</i> – polsko-rosyjskie stosunki międzyludzkie okresu II wojny światowej na przykładzie Syberii i Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej	103
Elena Niżnik Obywatele polscy w Orsku	119
Magdalena Dzienis-Todoreczuk Pośród obcych. Deportowane, w latach 1940-1941, dzieci w sowieckich domach dziecka	129
Agnieszka Kaniewska Polskie szkolnictwo w Altajskim Kraju w latach 1940-1946 (zarys problemu)	145
Ewa Kowalska Zesłańcze doświadczenia rodzin zamordowanych oficerów z obozów specjalnych NKWD (w świetle dokumentów radzieckich i zbiorów Muzeum Katyńskiego) . . .	157
Emilia Kulesza Kochana Polska, lecz inna Polska. Powroty sybiraków do ziemi ojczystej	171
Sylwia Trzeciakowska Powstanie i działalność Wojewódzkiego Oddziału Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w Białymstoku (zarys tematu)	183
Arkadiusz Gawroński Źródła do dziejów Sybiraków w zasobie Archiwum Państwowego w Białymstoku . . .	195
Beata Urbanowicz Obraz Syberii na kartach polskich podręczników historii z lat 1925-2009	203
Tomasz Szczepański Obraz martyrologii Polaków na Wschodzie w wydawnictwach opozycji PRL lat 1976-1989	219

Jolanta Załęczny	
Tematyka syberyjska w Muzeum Niepodległości w Warszawie	243
Anna Idzior	
Współczesna pamięć o Sybirze w świetle prasy polskiej z lat 2008-2013	255
II. DOŚWIADCZENIA	263
Katarzyna Paduch	
<i>Z przekonania</i> . Roman Stanisław Sanguszko (zesłaniec z 1831 r.) w świetle pamiętnika matki – Klementyny z Czartoryskich Sanguszkowej	265
Krzysztof Łagojda	
Dyrektywy NKWD, dotyczące deportacji ludności polskiej, a deportacyjna rzeczywistość w relacjach Polaków wysiedlonych w kwietniu 1940 r.	275
Maciej Wyrwa	
Komi – inny świat, inni ludzie. Obraz Komi ASRR we wspomnieniach deportowanych obywateli II Rzeczypospolitej	287
Lidia Ciborowska	
Z Piątnicy pod Kilimandżaro. Wojenna odyseja mojej babci	299
Vitalija Stravinskienė	
Litwa – Sybir: polsey zesłańcy i ich doświadczenia	313

WSTĘP

Syberyjskie dzieje Polaków ciągle pozostają wśród ważnych tematów badawczych, podejmowanych przez specjalistów reprezentujących rozmaite dziedziny nauki i różne placówki. Stały się przedmiotem zainteresowania zwłaszcza historyków, ale także np. socjologów, antropologów kultury, literaturoznawców, pedagogów, czy filologów. Znajdują odbicie w licznych publikacjach naukowych i wspomnieniowych, w procesie edukacji szkolnej, w działalności wystawienniczej i popularyzatorskiej, są treścią patriotycznych obchodów, poświęca się im lekcje muzealne, filmy, audycje radiowe, programy telewizyjne.

Jednakże we współczesnej Polsce to wciąż temat niełatwy, bo wyjątkowo bolesny. W zbiorowej świadomości jest u nas niemal powszechnie kojarzony głównie z męczeństwem polskich patriotów doby rozbiorowej, z zsyłkami okresu II wojny światowej, z koszmarem represji i niewolniczej pracy w łagrach epoki stalinowskiej. Ale to tylko część złożonych, wielowiekowych związków Polaków z Syberią. Oprócz bowiem wątku martyrologicznego na owe związki składają się także dobrowolne wyjazdy (zwłaszcza w XIX w.) na i za Ural – m.in. w poszukiwaniu pracy, ziemi, przygód, w celu rozwijania działalności gospodarczej, prowadzenia badań naukowych, z zadaniem odkrycia złóż surowców mineralnych. Do tego dodać należy aspekt wojskowy – służbę w armii carskiej. O sprawach tych traktuje już zupełnie reprezentatywna literatura naukowa¹.

¹ Wyłącznie przykładowo warto tu wskazać następujące książki: A. Kijak, *Odkrywcą innej Syberii i Dalekiego Wschodu. O prozie Wacława Sieroszewskiego*, Kraków 2010; A. Kuczyński, *Syberia. 400 lat polskiej diaspory. Zesłania, martyrologia i sukces cywilizacyjny Polaków. Rys historyczny. Antologia*, Krzeszowice 2007; J. Legieć, *Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii rosyjskiej w latach 1874-1913*, Kielce 2013; *Lekarze polscy na Syberii od XVIII do XX wieku*, pod redakcją J. Supady'ego, Łódź 2008; *Polacy w nauce, gospodarce i administracji na Syberii w XIX i na początku XX wieku*, pod redakcją naukową A. Kuczyńskiego, Wrocław 2007; *Polacy w nauce i kulturze Tomsku oraz Syberii Zachodniej*, pod redakcją naukową A. Kuczyńskiego i M. Marczyka, Wrocław 2008; *Polska a Syberia. Spotkanie dwóch światów. Materiały z konferencji naukowej Łódź, 1-2 marca 2001 roku*, [Łódź] 2001; *Польская интеллигенция в Сибири XIX-XX вв.*, Красноярск 2007; *Syberia w historii i kulturze narodu polskiego*, Wrocław 1998.

O ile historiografia syberyjskich losów Polaków w epoce caratu może dziś poszczycić się fundamentalnymi publikacjami (głównie w Polsce i Rosji)², to tragiczny rozdział „polskiej obecności” na Syberii w latach II wojny światowej i po jej zakończeniu pozostaje wciąż „na dorobku”. Powodem takiego stanu rzeczy jest półwiecze przymusowego milczenia na ten temat i politycznego zakłamania w latach „władzy ludowej” w Polsce. Na szczęście, zaległości i zapóźnienia na tym polu intensywnie nadrabiamy, czego świadectwem jest i niniejsze wydawnictwo. W warunkach swobody badań stale pojawiają się nowe opracowania historyczne, publikuje się wspomnienia, powstają dzieła sztuki. Pobyt na zsyłce i w łagrach przypominamy oraz upamiętniamy w Polsce także rocznicowymi obchodami, znakami pamięci i w rozmaitych innych formach.

W prezentowanym tomie zawarta jest interesująca refleksja naukowa niemal 30 badaczy problematyki zesłańczej. Dzielią się oni swymi przemyśleniami przede wszystkim na temat współczesnej pamięci o różnych doświadczeniach Sybiru i o powrocie stamtąd. Pamięć ta jest bowiem wyrażana i utrwalana nie tylko w formie publikacji naukowych i wspomnieniowych, odnajdujemy ją przecież także w utworach literackich, w dziełach sztuki, jest obecna w środkach masowego przekazu, w różnych formach aktywności środowisk: sybirackiego, kombatanckiego, kresowego, młodzieżowego. Została wpisana w polską narodową świadomość i tożsamość, w polskie sumienia, stanowi nasz patriotyczny, obywatelski, ludzki obowiązek. Musi być trwale zachowana i kultywowana, gdyż wszystkich powinna uczyć i ostrzegać.

² Patrz m.in.: *Бенедикт Дыбовский: основоположник современных систем байкаловедения*, Red. O.M. Kожова, B. C. Шостакович, Новосибирск 2000; A. Brus, E. Kaczyńska, W. Śliwowska, *Zesłanie i katorta na Syberii w dziejach Polaków 1815-1914*, Warszawa 1992; В.А. Ханевич, *Поляки в Томске XIX-XX вв. Биографии*, Томск 2012; В. Jędrzychowska, *Polscy zesłańcy na Syberii (1830-1883). Działalność pedagogiczna, oświatowa i kulturalna*, Wrocław 2000; С.А. Мулина, *Мигранты поневоле. Адаптация ссыльных участников польского восстания 1863 года в Западной Сибири*, Санкт-Петербург 2012; E. Niebelski, *Tunka. Syberyjskie losy księży zesłańców 1863 roku*, Wrocław 2011; F. Nowiński, *Polacy na Syberii Wschodniej. Zesłańcy polityczni w okresie międzywojennym*, Gdańsk 1995; *Польские исследователи Сибири*, red.: Б.С. Шостакович, М. Волос, П. Глушковский, Санкт-Петербург 2011; I. Sadowska, *Wśród obcych i wśród swoich. Wacława Sieroszewskiego portret wielokrotny*, Kielce 2007; *Сибирский Белосток: Сборник документов и материалов*, Сост. В.А. Ханевич, Томск 1998; *Сибирско-польская история и современность: актуальные вопросы*, red. Б.С. Шостакович и др., Иркутск 2001; Б.С. Шостакович, *История поляков в Сибири (XVII-XIX вв.)*, Иркутск 1995; W. Śliwowska, *Ucieczki z Sybiru*, Warszawa 2005; *vadem, Zesłańcy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej połowie XIX wieku. Słownik biograficzny*, Warszawa 1998; *Воспоминания из Сибири. Мемуары, очерки, дневниковые записи польских политических ссыльных в Восточную Сибирь первой половины XIX столетия*, сост., пер. с польск., предисл. Б. С. Шостакович, Иркутск 2009; Z. Wójcik, *Aleksander Czekanowski. Szkice o ludziach, nauce i przygodzie na Syberii*, Lublin 1982.

Drugą część tomu wypełniają teksty poświęcone indywidualnym zesłańczym przeżyciom, doświadczeniom, kontaktom z ludnością miejscową i z przedstawicielami tamtejszych władz lokalnych.

Autorami tych opracowań są nie tylko badacze z Polski, ale też z Litwy i z Rosji. Krajowi znawcy tematu reprezentują placówki naukowe z: Białegostoku, Częstochowy, Kielc, Lublina, Łodzi, Poznania, Siedlec, Torunia, Warszawy i Wrocławia, a także muzea: Pamięci Sybiru w Białymstoku, Katyńskie i Niepodległości w Warszawie oraz Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Białymstoku, Archiwum Państwowe w Białymstoku i Fundację Ośrodka KARTA w Warszawie. Natomiast wśród zagranicznych autorów znajdują się przedstawiciele Instytutu Historii Litwy (Wilno) oraz Orskiego Muzeum Krajoznawczego (Rosja).

To reprezentatywne grono badaczy spotkało się (w znacznie szerszym składzie osobowym) w Białymstoku w dniach 22-23 maja 2014 r. na kolejnej już międzynarodowej konferencji naukowej, zorganizowanej tym razem po raz pierwszy przez Muzeum Pamięci Sybiru (Oddział Muzeum Wojska w Białymstoku) wspólnie z Instytutem Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku, Archiwum Państwowym w Białymstoku oraz Oddziałem Instytutu Pamięci Narodowej w Białymstoku. Konferencja ta, poświęcona tematyce: „Sybir: doświadczenia – pamięć”, jednocześnie wpisała się w krąg rozmaitych przedsięwzięć organizacyjnych, naukowych, kulturalnych i promocyjnych, związanych z tworzeniem przez Muzeum Wojska w Białymstoku Muzeum Pamięci Sybiru. Obrady plenarne zainaugurowano w Auli Wydziału Historyczno-Socjologicznego Uniwersytetu w Białymstoku. Do zebranych tu naukowców, społeczności sybirackiej, ale także do przedstawicieli mediów, studentów i młodzieży szkolnej, przemówili, wyrażając swoje oczekiwania poznawcze wobec referentów i życząc uczestnikom tego spotkania owocnej wymiany myśli, m.in.: Prezydent Miasta Białegostoku – Tadeusz Truskolaski, Prezes Związku Sybiraków – Tadeusz Chwiedź, Dyrektorka Oddziału IPN w Białymstoku – Barbara Bojaryn-Kazberuk oraz Dyrektor Muzeum Wojska – Robert Sadowski. Po części plenarnej obrady były kontynuowane w dwóch sekcjach w gościnnym gmachu Oddziału IPN w Białymstoku.

Stosownie do przyjętego wtedy podziału na dwa panele, publikowane teksty zostały pomieszczone również w dwóch częściach: „Pamięć” i „Doświadczenia”. Ramy chronologiczne rozważań poszczególnych autorów obejmują rozległy okres: od czasów carskich po współczesność.

Syberia (Sybir) jest tu rozumiana znacznie szerzej niż tylko geograficzny obszar tej ogromnej krainy. Obejmuje bowiem także inne miejsca zsyłki (pobytu) Polaków, a więc północno-wschodnią część europejskiej Rosji, Powołże, Kazachstan.

W związku ze stosowaniem przez poszczególnych autorów zarówno określenia „sowiecki”, jak i „radziecki”, nie uznaliśmy za potrzebne wprowadzenie przez redaktora tomu jednolitej terminologii. Natomiast dla nazwy państwa konsekwentnie zachowujemy powszechnie kojarzony skrót: ZSRR.

Oddajemy w ręce PT Czytelników kolejny tom, poruszający rozmaite zagadnienia polskiej gehenny Sybiru. Wyrażamy przekonanie, że poszerza on naszą dotychczasową wiedzę historyczną oraz że spotka się z żywym zainteresowaniem i odzewem.

Niech ta publikacja świadczy też o tym, że Muzeum Pamięci Sybiru, tworzone w strukturach Muzeum Wojska w Białymstoku, pragnie być placówką, która zamierza m.in. inspirować, koordynować i publikować kolejne prace, odsłaniające prawdę o wciąż nie do końca zbadanym, dramatycznym segmencie polskich losów na Wschodzie.

Albin Głowacki